

A kolozsvári ferences-rend építkezései

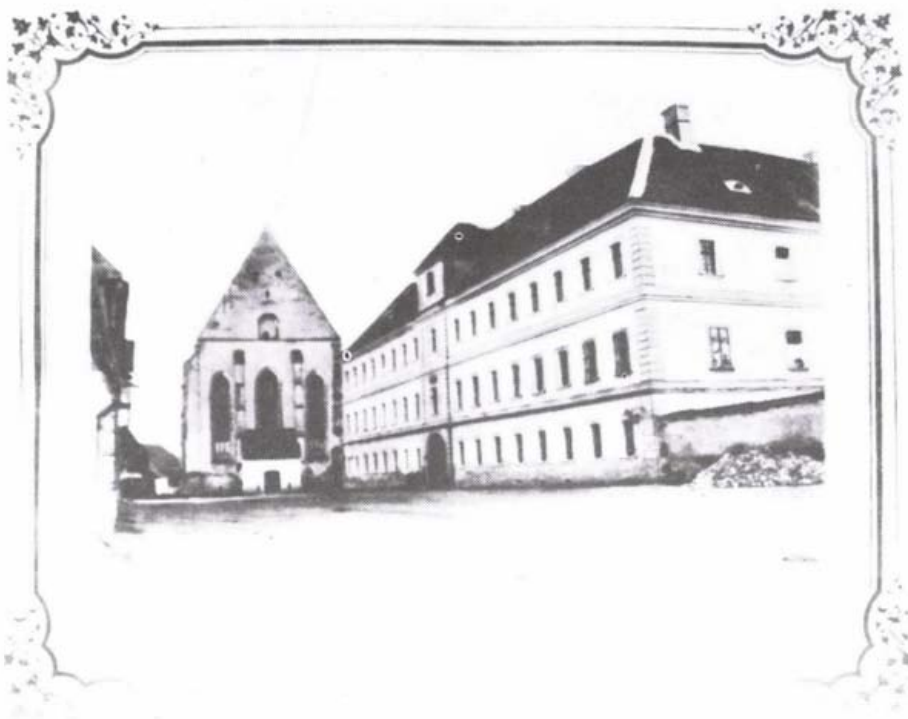
Történetük során a ferenceseknek Kolozsvárott két templomuk és rendházuk volt. Az első, amely a Farkas utcában áll, a XV. század második felében épült. A protestáns vallás térhódításának éveiben ez a templom és kolostor a reformátusok birtokába jutott, míg jelenlegi templomuk és a hozzá tartozó zárdaépületek – a Domonkos-rend egykori hajléka – az Óvár területén áll. Történetük több száz évre tekint vissza, s hűen tükrözi Kolozsvár és Erdély dicsőséges időszakainak és megpróbáltatásainak főbb stációit, velük a város sokszínű egyházi életének alakulását.

A rend megalakulása után a ferencesek korán megtelepedtek Erdélyben. Legkorábbi adataink 1227-ből valók, amikor a rend enyhébb, konventuális ágának követői, a minoriták találtak otthonra, majd hamarosan külön őrséget is alkottak. Eddigi ismereteink szerint kolostoruk voltak Szászvároson, Besztercén, Marosvásárhelyen (a mai vártemplom, amit 1444-ben az obszervánsok kaptak meg) és egy Tementin nevű helységben, melyet a kutatás ez idáig nem tudott azonosítani. Kolozsvárra csak később, a XV. század folyamán érkeztek, amikor főleg a Hunyadiak támogatásával – a ferencesek szigorúbb, obszerváns ága – rövid idő alatt 13 erdélyi településen alapított kolostort. Épületeik – a marosszéki Felfalut és Fehéregyházát kivéve – ma is állnak (Csíksomlyó, Marosvásárhely, Tövis, Vajdahunyad, Medgyes, Hátszeg, Szászsebes, Brassó, Kolozsvár), s tudjuk, a rend tagjai a havaselvi Türgovište, és a moldvai Bákó városában is megtelepedtek.

Első kolozsvári templomuk építését Mátyás király rendelte el. 1486. szeptember 9-ét irtak, amikor a Szabó Ambrus bíró és a Kolozsvár városi tanácsa által kiadott oklevélben kijelentik, hogy a király és Báthory István vajda akaratának engedelmessé válva, a szabók (Bethlen) bástyája közelében, a „Latea Luporum” (Farkas, ma Kogălniceanu) utca keleti felében a kisebb ferences-testvérek részére annyi terület adományoznak, amennyi egy kolostor és templom építésére elegendő, azzal a kikötéssel, hogy az e helyen levő házakat a barátoknak meg kell váltani a tulajdonosoktól. A következő év szeptember 5-én Mátyás király Bécsújhelyről írt levelében felszólítja a város vezetését, hogy minden eszközzel segítse a munkálatok megkezdését.¹ A későbbiekben sem feledkezett meg a szívéhez közelálló rendház munkálatainak támogatásáról. Alig négy hónappal halála előtt, 1490. január 18-án, Visegrádról Tharcsay Márton erdélyi sókamara-ispánnak küldött utasításában mindenre kiterjedő gondtal intézkedik, hogy a már megindított építkezések szakszerűbben folytatódjanak. Mint leveléből kitűnik, e célból Kolozsvárra küldte János testvért, aki szerzetestársaival átvette a munkálatok irányítását. Rendelkezett arról, hogy a mészégetést sóval fizessék, s elrendelte, hogy a kőművesek munkabérért, valamint a kőnek és a mésznek szállítását a királyi kincstárból fizessék.² Mátyás halála után négy évvel II. Ulászló erdélyi útja alkalmával 1494. augusztus 24-én Szebenből Ispánfi István és Kápolnai Miklós sókamarai ispánoknak megparancsolta, hogy a még be nem

¹ „Mivel Mi abban a városunkban az általatok kijelölt helyen az obszerváns ferences rend kisebb testvérei részére kolostor építését határoztuk el, azért akarjuk és ezen írásunkkal a legszigorúbban megparancsoljuk és meghagyjuk hűségeknek, hogy a fenn megírt helyen a testvéreknek engedjétek meg minden nehézség és akadályozás nélkül ennek a kolostornak a felépítését. Magatok közül pedig vállalatok két jóakarati és alkalmas férfit, akik ugyanazon testvéreknek az ő kérésük szerint minden szükségükben védelmükre és segítségükre legyen.” *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár történetének I. kötetéhez. Buda, 1870. 276. old. CLXXIII. Adattár 2. szám

² „Mivel elhatároztuk, hogy annak a kolostornak munkálatát, melyet Kolozsvárt a ferencesek számára elkészített-ni és építtetni kezdünk, a jövő tavasszal a te segítségével folytatjuk és ezért úgy gondoljuk, hogy ezt az általa ismert János testvért kell odaküldeniünk, hogy a munkát tovább folytassa, ezért neked megparancsoljuk, hogy az ő utasítása szerint a megkezdett művet a legközelebbi tavaszon minél jobban és szorgalmasabban folytasd a mi költségünkre és megszakítás nélkül gondoskodjál a kőművesekről, hasonlóképpen a mi költségünkre. A mészégetést sóval fizess. A kőnek és mésznek az építés helyéig való szállításáért a mi pénzünkéből fizess a mi számadásunkra. Egyébként ennek a János testvérnek és többi testvértársainak, akik vele ott lesznek, készítsd el jából és deszkából a szükséges és elegendő cellát, hogy amíg ott maradnak, kényelmesen legyenek és élhessenek, dolgukat és munkájukat kényelmesebben folytathassák. És mivel ez mindenben a mi legfőbb akaratunk, ezért úgy gondoljuk, hogy a kérdésben semmi meggondolással ne tégy mást. Végül pedig ugyanaz a János testvér ebben az ügyben bármit mond, hogy tenni kell, hidgyed és mindent úgy hajts végre.” *Jakab*: i.m. 290. old. CLXXX. – L. Adattár 3. szám

*Bel Farkas (ma Kogálniceanu) utca. A volt ferences templom előterében a ref. kollégium épületével.
(Veress Ferenc felvétele, 1859.)*

*Bel Farkas (ma Kogálniceanu) utca, volt ferences, ma református templom
(Kulin Miklós felvétele, 1970)*

Óvári piactér (ma Múzeum tér), a volt Domonkos (ma ferences) rend temploma
(Veress Ferenc felvétele, 1859.)

A volt Domonkos (ma ferences) rend kolostora. (Kulin Miklós felvétele, 1970)

fejezett, de a ferencesek által már lakott kolostor munkálatainak elvégzése érdekében a tordai sóbányák terhére 300 arany forintot utaljanak ki.³ Ez a sóadomány a munkálatok 1516-ban történt befejezése után, mint alamizna továbbra is megmaradt. Ezt igazolja II. Lajos 1520. március 27-én Budán kelt levele, melyben felszólítja az erdélyi sókamara akkori elnökét Batthany Györgyöt, hogy a rossz időjárás miatt elmaradt sószállítmányokat mihamarabb átadja a kolozsvári ferenceseknek „... nehogy a testvérek kárára ott elveszsen...”⁴

A középkori Magyarország 1448-ban rendtartománnyá alakult szigorú Ferenc-rendiek erdélyi építészetének legnagyobb és legszebb példánya, a Szűz Mária tiszteletére felszentelt Farkas utcai templom és kolostor. A gótika építési szokásaitól eltérően nagyon hamar, alig három évtized alatt épült fel. Az egyhajós csarnoktemplom ma is áll. A nyolcszög három oldalával záródó szentélyhez dél felől csatlakozó (csonka)torony elhelyezésében pontosan követi a Nyugat-Európában is gyakori, a középkori Magyarországon következetesen alkalmazott Ferenc-rendi építkezések sajátját, mely szerint a torony mindenkor a szentély mellett, a kolostor felőli oldalon emelkedik.⁵ A torony alsó szintjéből – amit eredetileg sekrestyének használtak – nyílt az a bejáró, amely a templomtól délre helyezkedő, mára csak alapfalaiban megmaradt kolostorba, illetve a részben álló kerengőbe vezetett. A kolostor egykori nagyszára utal, hogy 1534-ben tizenhét misés pap, négy növendék, és tizenhárom segítőtestvér lakta, összesen tehát harmincnégy rendi személy, közöttük Kassai Bonaventura orgonista.⁶ Itt kell megjegyezni, hogy Kolozsváron (1532) kívül ebben az időben az obszerváns kolostortemplomok közül mindössze Marosvásárhelyen (1525) és Medgyesen (1535) említenek orgonát.⁷ A királyok bőkezű támogatásai mellett más jelentős adományokról is tudunk. Közülük, Várady Ferenc erdélyi püspök 1524-ben kelt végrendeletében a kolostornak 100 forintnyi összeget hagyományozott.⁸ Kolozsvári György kőfaragó felesége, a harmadrendű Magdolna nővér 1531. december 31-én írásba foglalt végrendeletében összesen 135 forintot hagyott egy díszes miseruhára. Ékszerreit egy kehely elkészítésére rendeli és annak megcsinálására 10 forintot adományoz és nekik adja lakóházát mindenestől. Korabeli leírások említik főoltárát, valamint a halottak oltárát is. Későbbi kutatások olyan fáképmaradvány részleteket tárnak fel, melyek eredete egyértelműen a ferencesek idejére utalnak. Mindez azt jelenti, hogy a királyi kegy folytán gyorsan megépült templomnak és kolostornak, még a reformáció előtt, a belső felszerelése is elkészültek.

A ferencesek azonban nem sokáig élhettek zavartalanul Kolozsvárt. 1545-ben, a városban már annyira gyökeret vert a protestantizmus, hogy a főtéri Szent Mihály templom a lutheránusoké lett, és valószínű, hogy ekkor kényszerítették az óvári zárdában élő Domonkos-rendi barátokat és a Ferences-rend tagjait is templomaik elhagyására. Az 1551. július 31-én kelt marosvásárhelyi országgyűlés rendelete ugyan még visszafogadta őket előző helyükre, de alig öt év múlva, 1556. március 15-én mindkét kolduló rendnek ki kellett vonulnia Kolozsvárról. A ferences barátok ezzel végleg megváltak a Mátyás király adományából felépült egyházuktól. Scherer Pál feljegyzése szerint másnap elégették a szentképeket, és a templom a kolostorral két és fél évtizedre pusztán maradt.⁹

³ „Azon tiszteletünknel fogva, mellyel a legdicsőségesebb és boldogságos Szűz Mária iránt viseltettünk, a Szent Ferenc obszerváns rendje jámbor kisebb testvéreinek, akik jelenleg Kolozsvár városunkban ugyanazon dicsőséges Szűz alapjaiban megkezdett, de még be nem fejezett kolostorában élnek ugyanazon zárdá és monostor munkáinak és épületeinek folytatására tordai sókamaránkból, azokból a sókból, melyeket innen szekereken szoktak elszállítani és közönséges szekeres sónak neveznek, a kolostor épületeinek befejezéséig és bevégzéséig 300 arany forintot érő söt utalunk ki.” *Jakab*: i.m. 305–306. old. CLXXXVIII. – L. Adattár 4. szám.

⁴ *Jakab*: i.m. 352. old. CCXIX. – L. Adattár 5. szám

⁵ *Entz Géza*: A Farkas utcai templom. Kolozsvár é. n. [1941.] Ezen kívül lásd még: *Debreczeni László*: A Farkas utcai református templom. Szépművészet. 1942. *Kelemen Lajos*: A farkas-utcai református templom. Páztortúz. 1926. 273. old., *Miklósi Sikes Csaba*: A kolozsvári Farkas utcai templom képe a XVI–XIX. századi ábrázolásokban. Református Szemle. 1987/1. 18–29. Old.

⁶ *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp., 1924. 102. old.

⁷ Uo. 118. old.

⁸ *Bunyitay Vince*: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Bp., 1893. 28. old.

⁹ *Veress Endre*: Izabella királyné. Bp., 1901. 454. old.

Az elhagyott épületek újabb pártfogója Báthory István lett, aki az 1579-ben betelepített jezsuitáknak adta azokat. A szükséges felújítások és újabb építkezések után itt nyitották meg iskolájukat, melynek Báthory István 1581. május 12-én akadémiai fokozatot adományozott.¹⁰ 1603 nyarán, miután Székely Mózes csapatai bevették Kolozsvárt, a jezsuitákat kiűzték Kolozsvárról, s bár a városi tanács ellenezte az erőszakot, a zömmel protestáns lakosság a kolostor és szeminárium épületét földig rombolta, a templomot felgyújtotta. 1622 májusában „a pápistáktól bíratott pusztá klastromot (...), mely most pusztában áll” a reformátusoknak adta, melyet Rákóczi György fejedelem segítségével újjítottak fel. Napjainkban a templomot a belvárosi reformátusok használják.

Másfél évszázadon át a rend kolozsvári jelenlétéről csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Az erdélyi ferencesek életerejét jelzi, hogy 1640. február 3-án felállították az Erdélyi Órséget, melyet a ferencesek általános helynöke, fráter Johannes Soto 1729. június 12-én kelt decretummal Szent Istvánról elnevezett, önálló rendtartományi rangra emelte. 1686-ban Kájoni János nyomdát állított fel Csíksomlyón. Szervezték a novíciusok helyi képzését, minek következtében 1706-ban a ferences papok száma elérte a 37-et. Meglévő egyházaik (Somlyó, Mikháza, Szárhegy, Esztelnek) mellé egymás után csatlakoztak: Székelyudvarhely 1706, Vajdahunyad 1710, Dés és Nagyszében 1716, Medgyes, Gyulafehérvár és Kolozsvár 1725, Brassó 1729, Szászváros 1730, Szászsebes 1731, Marosvásárhely 1735, Segesvár és Torockó-szentgyörgy 1743, Torda 1746, Fogaras 1737, Szamosújvár 1742, Szék 1743, Kőhalom 1761.

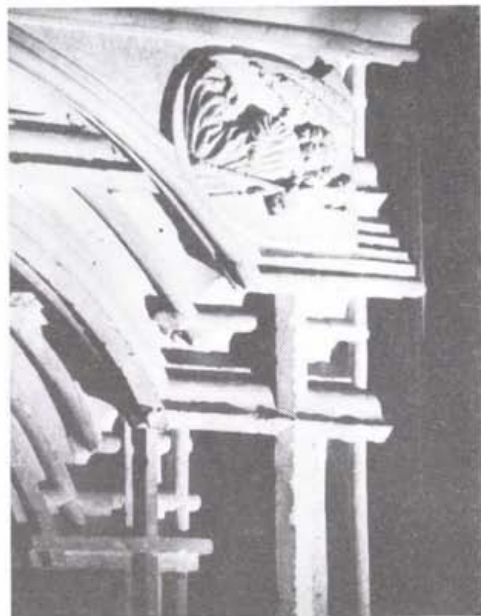
A töröknek adót fizető Kolozsvárot a protestáns vallás dominál, s bár az 1613. október 20-án fejedelemnek választott Bethlen Gábor első intézkedései között a katolikusoknak tett kedvezmények egész sora is szerepelt, Kolozsvárra csak a jezsuita rendet hívta vissza a fejedelem, a város vezetése azonban csak a falakon kívülre eső Kolozsmonostorra engedte be őket. Némi változás e téren Várad eleste (1660) után következett be, amikor az egyre erősödő török veszély következtében az itt tanuló katolikus ifjúságot a falakkal kerített belvárosba telepítik. Gyökeres fordulat azonban csak a török veszély elmúltával, a katolikus restauráció idején jött létre. 1686-ban Scherffenberg generális osztrák csapatai bevonultak Kolozsvárra, s alig három év múlva az osztrák fennhatóság alá került városban megkezdtek az egyházi tulajdonok újabb vissza-, illetve átrendezését. 1693-ban, mivel a domokosok nem tartottak igényt egykori óvári templomukra, ez a jezsuiták tulajdonába jutott. A városba visszatért ferencesek kevesebb szerencsével jártak, hiszen Farkas utcai templomuk fejedelmi adomány útján, a reformátusoké lett, nem szólvá arról, hogy egykori zárójuk ekkorra már nyomtalanul elpusztult. Számukra Kolozsváron csak a jezsuitáknak ítélt óvári együttes jöhetett szóba, s ezért egy brassói templomukat ajánlották fel cserébe. A tranzakció nehezen jött létre, a Ferences-rend tagjai csak három évtized múlva, 1724-ben költözhetek be jelenlegi tulajdonukba.¹¹ Az épületek ekkor már igen rossz állapotban voltak, s ezért hamarosan hozzáfogtak a több száz éves falak felújításához.

Mielőtt rátérnénk a rendház és a templom „ferences korszakának” bemutatására, röviden tekintsük át az épület több száz évre visszanyúló történetét.

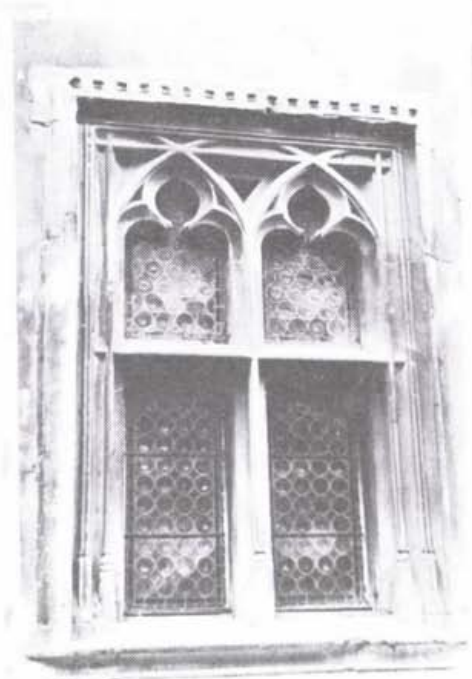
Az együttes a város legrégebbi terének, az Óvári piacnak keleti vonalát zárja le. Az egytornyú templom baloldalihoz kapcsolódó kétszintes, négyszögű udvart körülzáró rendháznak olyan az alaprajza, melyek évszázadokon át a szerzetesi rendek szabályait követték. Keletkezésének ideje ismeretlen, de általános az a vélemény, hogy a XI. század derekán ezen a helyen már állnia kellett egy templomnak. A tatárok ugyan 1241-ben elpusztították, de – az 1980-as évek elején végzett kutatások igazolják – még a XIII. század második felében, V. István ifjabb király és erdélyi herceg (1257–1267) által betelepített szász „vendégek”-kel érkező Domonkos-rendiek a régi falak felhasználásával újabb templomot és zárdaépületet emelhetek. Egyes záródású szentélyének alapfalai és egykori kőpadozata a templom kriptájában ma is megtekinthető. A fából épült zárda épületét a XV. század első felében, gótikus stílusban, kőből újraépítették. A városnak ekkor több mint 6000 lakosa volt, s Zsigmond király jóvoltából a szabad királyi városi rangot is elnyerte (1405. július 2.). Közben épült – a régi Óvárost is magában foglaló – új (bel)város 16 (!) bástyával megerősített védőfala. A főtéren befejezéshez köze-

¹⁰ Veress Endre: A kolozsvári Báthory egyetem története lebontásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906.

¹¹ Benedek Fidél: A mi templomunk. Áttekintés a ferences templom életéről. Cluj, 1946. 4–5. old.

Bel Farkas (Kogálniceanu) utca, a volt ferences (református) templom főbejáratának díszítése (részlet) (Miklós-Sikes Csaba, 1990)

A volt Domonkos (ma ferences) zárdaépület ablaka (Miklós-Sikes Csaba, 1990)

ledett a Szent Mihály katedrális impozáns épülete. Mátyás király – a ferences templom közelében álló házban – ez idő tájt látta meg a napvilágot. Apja, Hunyadi János mint az építés alatt álló óvári templom és rendház legfőbb patrónusa, 1455-ben 50 Ft értékű só-járadékot rendelt Székről az építkezéshez. Ezt az adományt Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos is megújították, ami az építkezés elhúzódását igazolja. A kolostor építését többen is szívesen támogatták. 1491 körül Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajda özvegye oltárt emeltetett ide Szent Antal tiszteletére, a somberekai Erdélyi és a szamosfalvi Mikola család pedig kápolnát építtetett. Polgár Gábor, a Domonkos-rendi barátból lett püspök az óvári templom boltozásának munkálatait fizette. Egy 1509-ben kelt leírás megnevezi a templom építőmestereit, mondván: „... a napnál is világosabb, hogy ennek a kolostornak az épületeit sok munkával a szerzetesek építették...”. 1529-ből az egyik kőfaragó szerzetesnek, Frater Urbanusnak a nevét is feljegyezték.

Bár a templomot később barokk ízlésben részben átépítették, a négyszögletű alaprajzot mutató kerengős udvart közrezáró kétemeletes zárdaépület máig őrzi eredeti gótikus szépségét. Legismertebb része az északi szárny földszintjén található ebédlőterem (refektórium), amelynek boltozatát egyetlen központi oszlop tartja. A szépen mintázott gyámkövek jó ritmusban tagolt boltozatot tartanak. A terem északi falában egy csúcsív mérművekkel díszített felolvasófülke látható, ahonnan az ékezesek ideje alatt egy-egy szerzetes vallásos szövegeket olvasott fel. Különös figyelmet érdemel az érintetlenül megmaradt gótikus sekrestye, melynek boltzáróköveit a Domonkos-rend motívumvilágához tartozó Mária-rózsa, illetve hatágú csillag díszíti. A melléte levő hálóboltozatos, pilléres kisebb terem a rendház egykori gazdag könyvtárának adott otthont. Ennek vezetője éveken át Nicolaus de Mirabilibus író, később magyarországi rendfőnök, Mátyás budai egyetemének újjászervezője volt. A reformáció térhódításával az épület a protestánsok tulajdonába jutott, akik újabb bővítéseket végeztek. 1556 ősztől – kilenc hónapon át – a kolostor északi szárnyában lakott Izabella királyné, s itt őrizték a magyar koronát. A következő évi országgyűlés oktatási célokra rendelte az épületet, s az unitáriusok, valamint a reformátusok 1558-ban meg is nyitották itt iskoláikat. Korabeli

feljegyzésekből tudjuk, a refektóriumból átalakított díszteremben tartották az első diákszínjárszó előadásokat, s az egyik bemutatójukat 1626-ban, a Kolozsváron átutazó Bethlen Gábor is megnézte.

1693-ban a templomot és a rendházat visszakapták a katolikusok, falai közé a jezsuiták iskolája került. Az egyébként is rossz állapotban lévő épületet az 1697-ben pusztító tűzvész tovább rongált, mivel azonban az épületre a városba visszatérő ferencesek is igényt tartottak, az évtizedekig tartó egyezkedés miatt komolyabb felújításra egyik fél sem vállalkozott. A jezsuiták 1927-ben adták át az épületeket, amelynek 1727-ben a mennyezete is beomlott. 1728. február 25-én Antalffy István rendházfőnök a Guberniumhoz fordult, és a tervezett felújítás anyagi támogatását kérte. A munkálatok a belső terek átépítésével, a 32x112 méteres hajó és a 18x9 méteres szentély mennyezetének újraboltozásával kezdődtek. 1730-ban már elkészültek a templomhajó déli falához csatolt Szent-Kereszt és a Szent-Sebestyén kápolna felújításával. Az előbbi építését Kornis Zsigmond főkormányzó pénzelte és tartotta fenn temetkezési helyül családja részére. Ide hozatta szentbenedeki kastélyából a ma is látható híres XVI. századi reneszánsz keresztet. Az évtized második felében Nepomuki Szent János és a Lorettói Szűz tiszteletére két új kápolna építéséhez is hozzáfogtak. Ez utóbbi a barokk átalakítások végén 1744-ben készült el,¹² amikor Klubusitzky Ferenc püspök a templom felszentelését is végezte. A legfontosabb barokk bővítést azonban 1739 és 1745 között a templom elé csatolt, háromszintes tagolt, 4,5x4,5 méter alapterületű impozáns hagymakupolás torony jelentette. Építését, akárcsak a templom mennyezetének újraboltozását Hammer Konrad végezte (1748), akit eredetileg a város falainak megerősítése végett Schwabachból hívott a tanács 1719-ben. A torony alatt átvezető főkapu felett a város védőszentjének, Nagy Boldogasszonynak szobra áll. Ezt, valamint a Lorettói kápolna bejárata felett látható díszes domborművet, valamint a homlokzati fülkékben levő Szent Ferenc és Szent Antal szobrokat a barokk kor egyik legkiválóbb tehetsége, Nachtigal János faragta.¹³ A templomot később több ízben felújították. 1826-ban a tetőszerkezetet és a Szent-Kereszt kápolnát restaurálták, de alig egy évre rá egy erős vihar ismét komoly károkat okozott, amit a nagyváradi és a székelyföldi ferences rendházak anyagi segítségével javítottak ki. 1839-ben ismét tűzvész nyomait kellett rendbe hozni, majd 1861-ben, 1912-ben és 1945-ben végeztek általános felújításokat az épületeken. Az 1970-es évek végén és az 1980-as években történt renoválás kiszabadította a homlokzat két nagyméretű gótikus ablakát, s szépen megtisztították a templombelső, mely most újra eredeti barokk pompájában szemlélhető.¹⁴

A kolostorban őrizték az 1956-ig összesen 27 rendházzal rendelkező erdélyi ferencesek levéltárát és több ezer kötetes könyvtárát is. 1906-tól 1948-ig itt működött a Trefán Leonárd fő- atya által alapított Szent Bonaventúra nyomda. 1920-tól itt készítették a *Szent Ferenc Hírnöke*, hitbuzgalmi jellegű lapot (1921-től *Hírnök*), amely hamarosan havonta kétszer megjelenő közérdekű szépirodalmi folyóirattá alakult át. A Hírnökhöz hasonlóan nagy elterjedésnek örvendett az 1923-ban havonta itt kiadott *Katolikus Világ*, melyet 1926-tól a *Szent Kereszt* című folyóirat egészített ki. 1948-ban amikor megszüntették a szerzetesrendet, a nyomdát bezáratták, s a kolostor épületében a város zeneiskoláját helyezték el, ami napjainkban is működik.

Miklósi-Sikes Csaba

Újszentiván vallási élete a XIX. században

A Csongrád megyei Szőreg közelében lévő Újszentivánon egyetlen tornyos templom van, a görögkeleti vallású szerbeké. A katolikus közösségnek csak egy kápolna jutott, bár a templomépítés terve többször is felvetődött. A faluban hagyományosan két vallási csoport és három nemzeti csoport él: az ortodox szerbek, a katolikus németek és magyarok. A katolikusok száma a századfordulón elérte, az 1920-as években meghaladta a görögkeletiekét.

¹² *Mircea Toca*: Clujul Baros. Cluj, 1983. 30–34. old.

¹³ *B. Nagy Margit*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 303. old.

¹⁴ *Gaal György*: A régi és az új Kolozsvár, 1992. 43–45. old.